

ΝΙΚΟΛΑ Π. ΜΠΕΖΑΝΤΑΚΟΥ

Λέκτορας τοῦ Φιλοσοφικοῦ
Τμήματος

ΘΕΟΙ ΑΙΤΙΟΙ ΟΙ ΑΙΤΙΑΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΘΕΩΝ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥΣ ΣΤΑ ΟΜΗΡΙΚΑ ΕΠΗ*

Ἡ ἔντονη ἐπέμβαση τῶν θεῶν καὶ ὁ συσχετισμός της πρὸς τὴν ἀνθρώπινη εὐθύνη στὰ ὁμηρικὰ ἔπη εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀποτελεῖ πρόβλημα δύσλυτο. Ὡστόσο, τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ ἰδίως μετὰ τις ἔρευνες τοῦ Α. Lesky, ἔχει ἀρχίσει νὰ κερδίζει ἔδαφος ἡ γνώμη ὅτι οἱ διάφορες ἐπεμβάσεις τῶν θεῶν δὲν ἀφαιροῦν ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο τὴν ὑπευθυνότητά του οὔτε τοῦ στεροῦν τὴν ἐλευθερίαν βουλήσεως¹. Εἶναι εὐκολο νὰ παρατηρήσουμε ὅτι οἱ θεϊκὲς καὶ οἱ ἀνθρώπινες ἐνέργειες στὰ δύο ἔπη συμπληρώνουν ἢ μία τὴν ἄλλη, καθὼς ἡ ὅλη δράση καὶ στὴν Ἰλιάδα καὶ στὴν Ὀδύσεια ἐκτυλίσσεται σὲ δύο ἐπίπεδα, τὸ θεϊκὸ καὶ τὸ ἀνθρώπινο²: ὅλη ἡ ἐξέλιξη τῆς Ἰλιάδος ἀποτελεῖ μιὰν ἀλυσίδα, στὴν ὁποία ἐναλλάσσονται σὰν κρίκοι οἱ θεϊκὲς καὶ οἱ ἀνθρώπινες ἐνέργειες, καθὼς οἱ μὲν συνεχίζουν καὶ συμπληρώνουν τὶς δέ. Ἀκόμη καὶ σὲ φράσεις, στίς ὁποῖες ρητὰ γίνεται λόγος γιὰ θεϊκὲς παρεμβάσεις, παρατηροῦμε ὅτι συνυπάρχει καὶ τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο, ἡ ἀνθρώπινη βούληση, ὡς ἀχώριστος παράγων τῆς

* Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ Ἄρ. Σκιαδᾶ γιὰ τὴν συμβολή του στὴν καλύτερη διαμόρφωση αὐτῆς τῆς μελέτης.

1. Βλ. Α. Lesky, *Göttliche und menschliche Motivation im homerischen Epos*, Heidelberg 1961. Σύντομη ἀνάπτυξη τοῦ προβλήματος βλ. Ν. Π. Μπεζαντάκος, *Ἡ ἔννοια τῆς μετανοίας στὸν Ὅμηρο*, Ἀθῆνα 1980, σ. 1-5, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία, καὶ σ. 49-52 (γιὰ τὸν Ἑκτορα), 84-97 (γιὰ τὸν Ἀγαμέμνονα) καὶ 116 ἐξ. (γιὰ τὴν Ἑλένη). Βλ. καὶ τὶς τελευταῖες ἐργασίες τῶν Α. Σκιαδᾶ, «Τὸ παράδειγμα τοῦ Αἰγίσθου καὶ ἡ ἐνοχὴ τῶν θεῶν», *Ἀρχαιολογία* 1, τεύχ. 1 (1980), σ. 11-25, ἰδίως σ. 17 σημ. 4, Φ. Ι. Κακριδῆ, «Προβλήματα ὁμηρικῆς θεολογίας», *Φιλολογικά* 3, τεύχ. 5 (1981), σ. 23-33 καὶ Α. Ι. Βοσκοῦ, «Ἡ ὁμηρικὴ ἀλληγορία τῶν Λιτῶν καὶ τῆς Ἀτῆς», *Ἐπετ. Κέντρ. Ἐπιστ. Ἑρευν.* 12 (1983), Λευκωσία, σ. 309.

2. Βλ. C.H. Whitman, *Homer and the Heroic Tradition*, Harvard Univ. Press, Cambridge-Massachusetts ²1963, σ. 248, Α. W. H. Adkins, *Merit and Responsibility. A Study in Greek Values*, Oxford 1960, σ. 22-23, Μ. Κοκολάκης, *Φιλολογικὰ Μελετήματα εἰς τὴν Ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν Γραμματεῖαν*, Ἀθῆναι 1976, σ. 15.

δράσεως³. Έτσι συχνά παρουσιάζεται αμοιβαιότητα μεταξύ θεϊκών και ανθρώπινων ενεργειών και διπλή αιτιολόγηση τῶν πράξεων⁴.

Ἄν ὅμως ἡ παρουσία τῶν θεῶν δὲν ἐπηρεάζει τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία καὶ εὐθύνῃ, τότε πρέπει νὰ ἐξετασθῇ ἀσφαλῶς γιὰ ποὺ λόγῳ ἀρκετὲς φορὲς οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι ἀποδίδουν τὶς πράξεις τους στὶς παρεμβάσεις τῶν θεῶν καὶ διατυπώνουν ἐναντίον τους αἰτιάσεις ἐπιρρίπτοντας τὴν εὐθύνῃ σ' αὐτούς. Ἡδη στὴν διατριβή μου «Ἡ ἔννοια τῆς μετανόιας στὸν Ὅμηρο» εἶχα θίξει τὸ θέμα περιστασιακὰ, διερευνώντας μερικὲς μόνο περιπτώσεις. Ἐξετάζοντας ἐκεῖ τὴν συμπεριφορὰ τοῦ Ἀγαμέμνονος, τοῦ Ὀδυσσεύος καὶ τῆς Ἑλένης, εἶχα συμπεράνει κατ' ἀρχὴν ὅτι ἡ ἐπιρρίψη τῆς εὐθύνῃς στοὺς θεοὺς μποροῦσε κατὰ περίπτωσιν νὰ ἐξυπηρετήσῃ διάφορους σκοποὺς, ὅπως τὴν συμφιλίωσιν δύο ἀντιδίκων, τὴν διαφύλαξιν τοῦ γοήτρου τοῦ ὑπευθύνου κ.λπ.⁵. Στὴν παρούσα μελέτη θὰ ἐξετάσω μερικὲς ἄλλες περιπτώσεις, ὅπου πάλι οἱ ἄνθρωποι αἰτιῶνται τοὺς θεοὺς, προκειμένου νὰ συναχθοῦν ὁλοκληρωμένα συμπεράσματα.

Θὰ μποροῦσε νὰ σκεφθῇ κανεὶς ὅτι ἴσως σὲ μερικὲς περιπτώσεις οἱ ἐκφράσεις, ποὺ δείχνουν θεϊκὴ παρέμβαση ἢ ἐπιρρίπτουν τὴν εὐθύνῃ στοὺς θεοὺς, δὲν ἔχουν οὐσιαστικὴ σημασία, ἀλλὰ ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἓνα «τρόπο τοῦ λέγειν» ἢ ἔχουν καταντήσῃ τυπικὲς⁶ καὶ πράγματι εἶναι δυνατόν νὰ συμβαίνει αὐτὸ μέχρις ἐνὸς σημείου. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ πιστεύω ὅτι εἶναι παράλογο, ἐκφράσεις, ποὺ κι ἐμεῖς σήμερα χρησιμοποιοῦμε, νὰ τίς θεωροῦμε διαφορετικὰς καὶ νὰ τίς ἐξηγοῦμε μὲ ἀκραῖο τρόπο, ὅταν τίς βρίσκουμε στὸν Ὅμηρο. Τέτοιον εἶδος ἐκφράσεις πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ θεωρήσωμε κατ' ἀρχὴν ὅσες ἀναγνωρίζουν τὴν ἀνωτερότητα τῶν θεῶν, ὅπως στοὺς στίχους Υ' 242, α 347-9, δ 237,

3. Βλ. καὶ W. Schadewaldt, *Von Homer Welt und Werk*, Stuttgart 1965, σ. 49 (καὶ τὴν ἑλλην. μετάφρ. Φ. Ι. Κακριδῆ, τόμ. Α', Ἀθήνα 1980, σ. 67: «τὸ θεϊκὸ «πρέπει» καὶ τὸ ἀνθρώπινο «θέλημα» συμπλέκονται μὲ τρόπο ποὺ νὰ μὴν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ ξεχωρίσει»).

4. Τὸ θέμα τῆς αμοιβαιότητος θεϊκῶν καὶ ἀνθρώπινων ενεργειῶν εἶναι πολὺ κοινὸ στὸν Ὅμηρο, ὅπως ἀπέδειξε ὁ A. Lesky, ὁ.π. (σημ. 1) σ. 22 ἐξ., ὁ ὁποῖος ἐξετάζει πολλὰ παραδείγματα (πρβ. B 375-8, Z 228, I 600-1, 702-3, O 637, II 684-8, γ 26-7, δ 712-3, ο 233-4, χ 413, ψ 260 κ.ά.). Σωστά ὁ Φ. Ι. Κακριδῆς, ὁ.π. (σημ. 1) σ. 30, παρατηρεῖ ὅτι ἡ ταυτόχρονη ὑπαρξὴ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς παρεμβάσεως τοῦ θεοῦ ἀνταποκρίνεται σὲ «δύο βασικὰ κοσμοθεωριακὰ ἀντιλήψεις» καὶ ὅτι «πρέπει νὰ μάθουμε νὰ τίς ἐξετάζουμε ὅχι μόνο ἐναλλακτικὰ (πότε ἡ μία καὶ πότε ἡ ἄλλη), ἀλλὰ καὶ ἐπάλληλα (καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη συγχρόνως)».

5. Βλ. Ν. Π. Μπεξαντάκος, ὁ.π. (σημ. 1) σ. 47, 96, 100, 120-2. Ὅτι ἓνας μηχαντῆς μποροῦσε νὰ διατηρήσῃ τὸ γόητρό του ἀποδίδοντας τὴν ἥττα του στὸν θεό, ἔχει σημειώσει ὁ A. Adkins, ὁ.π. (σημ. 2) σ. 14-5.

6. Βλ. καὶ Α. Σκιαδᾶς, *Ἀνθρωπίνη εὐθύνῃ καὶ θεία ἐπέμβασις εἰς τὴν πρῶτον ἑλληνικὴν ποίησιν*, Ἀθῆναι 1967, σ. 10 σημ. 1. Γιὰ τὴν ἀποψη αὐτῇ βλ. καὶ H. Lloyd-Jones, *The Justice of Zeus*, Univ. of Calif. Press, 1973, σ. 10 καὶ 24.

σ 180-1, σ 251-2 = τ 124-5, ἢ ἄλλες, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνουν τίποτε περισσότερο ἀπ' ὅ,τι σημαίνουν τὰ σημερινὰ «τὸν φώτισε ὁ θεός», «μὲ τὴν βοήθεια τοῦ θεοῦ»⁷, ὅπως στοὺς στίχους Δ 381, Λ 363, Ν 58, Τ 159, ε 437, ζ 140, λ 341, π 232, ἢ τέλος ἄλλες, ποὺ σημαίνουν ὅ,τι περίπου καὶ τὸ σημερινὸ «τοῦ πῆρε ὁ θεὸς τὰ μυαλά», ὅπως οἱ φράσεις ἐξέλετο φρένας (Ζεὺς) καὶ ἐξ... ὤλεσαν φρένας (θεοὶ) στοὺς στ. Ζ 234, Η 359-60 = Μ 233-4, Ι 377, Σ 311. Μὲ τίς φράσεις αὐτές, καὶ σήμερα ἀκόμη, ἐπιχειρεῖται νὰ ἐξηγηθῇ κάτι, ποὺ λογικά εἶναι ἀνεξήγητο.

Ἐπάρχουν ὁμῶς παράλληλα καὶ περιπτώσεις θεϊκῶν παρεμβάσεων, ὅπως π.χ. ἡ ἐπέμβαση τῆς Ἀθηνᾶς στὸ Α 194 ἐξ., ποὺ ἐξυπηρετοῦν ἀπολύτως τὸ σχέδιο τῆς Ἰλιάδος κι ἔτσι ἀπατελοῦν ἀναπόσπαστα στοιχεῖα τῆς δράσεως⁸ χωρὶς αὐτὴ τὴν «διορθωτικὴ» παρέμβαση τῆς Ἀθηνᾶς τὰ πράγματα θὰ ὀδηγοῦντο σὲ δρόμους ἐξω ἀπὸ κάθε σχέδιο⁹. Ἐπὶ τὴν ἔννοια αὕτῃ ἀκόμη καὶ τυπικοὶ στίχοι, ὅπως ὁ στ. Τ 137, ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀγαμέμνων στὴν «ἀπολογία» του (ἀλλ' ἐπεὶ δασάμην καὶ μεν φρένας ἐξέλετο Ζεὺς), μποροῦν νὰ πάρουν οὐσιαστικὴ σημασίαν. Στὴν συγκεκριμένη περίπτωση μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ στ. Τ 137, σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς στ. Τ 86-90, ἐπιτυγχάνεται μιὰ λεπτὴ ἐξισορρόπηση στὸ θέμα τῆς τιμῆς καὶ τοῦ γόητρου τῶν δύο ἀρχηγῶν: ὁ Ἀγαμέμνων παραδέχεται ὅτι προσέβαλε τὸν Ἀχιλλεῖα, ἀλλὰ ταυτόχρονα δὲν παρουσιάζεται ὁ ἴδιος ὕβριστὴς καὶ ἀπολύτως ὑπεύθυνος. Ὁ Ἀχιλλεὺς ἀπὸ τὴν πλευρὰ του δέχεται τὴν ἐξήγηση τοῦ Ἀγαμέμνονος (Τ 270-4), ἡ ὁποία ἐξυπηρετεῖ καὶ τὸ δικό του γόητρο: εἶναι καλύτερα καὶ θίγει λιγότερο τὴν τιμὴ του, ἂν ἀναγνωρίσει ὅτι ἡ προσβολή, ποὺ τοῦ ἔγινε, δὲν ξεκινοῦσε ἀπὸ ἕνα ἄνθρωπο, ἀλλὰ ἀπὸ ἕνα θεό. Ἔτσι ἡ συμφύλιση τῶν δύο ἡρώων γίνεται εὐκολότερη⁹.

Εἶναι φανερὸ πάντως ὅτι καὶ στίς δύο κατηγορίες περιπτώσεων τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀνταποκρίνονται σὲ μιὰ (παρωχημένη ἢ ζωντανή) θεολογικὴ ἀντίληψη.

Κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ θὰ προσπαθήσω νὰ ἐξετάσω περιπτώσεις, στίς ὁποῖες γίνεται προσπάθεια νὰ μετατοπισθῇ ἡ εὐθύνη ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο ἐπίπεδο στὸ θεϊκό, καὶ νὰ διακρίνω ἂν ἐξυπηρετοῦνται κάθε φορὰ ὀρισμένοι σκοποὶ, ποιητικοὶ ἢ ἄλλοι, ἢ ἂν ἀπλῶς πρόκειται γιὰ ἐκφράσεις, ποὺ ἔχουν καταντή-σει τυπικὲς χωρὶς ἰδιαιτέρη σημασίαν.

7. Πρβ. Φ. Ι. Κακριδῆς, ὁ. π. (σημ. 1) σ. 27 καὶ 32.

8. Διεξοδικὴ ἐξέταση τῆς σημασίας, ποὺ ἔχει ἡ ἐπέμβαση τῆς Ἀθηνᾶς, βλ. Ν. Π. Μπεζαντάκος, ὁ. π. (σημ. 1) σ. 68-70.

9. Στὸ ἴδιο πλαίσιο ἐρμηνείας πρέπει νὰ τοποθετηθῇ καὶ ἡ συνάντηση Αἴαντος - Ὀδυσσεύς στὸν Ἀδῆ, γιὰ τὴν ὁποία βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, Ἀναζήτηση καὶ νόστος τοῦ Ὀδυσσεύς, Ἀθήνα³ 1980, σ. 170-7 καὶ Ν. Π. Μπεζαντάκος, ὁ. π. (σημ. 1) σ. 45-7.

Ἰδιαίτερα πρόσφορη γιὰ τὴν μελέτη αὐτὴ εἶναι ἡ ἱστορία τῆς Ἑλένης, ἡ συμπεριφορὰ τῆς καὶ γενικῶς ἡ παρουσία τῆς στὰ δύο ἔπη.

Στοὺς στ. Γ 164-5 ὁ Πριάμος ἀπαλλάσσει τὴν Ἑλένη ἀπὸ τὴν εὐθύνη τῆς ἐπιρρίπτοντάς τιν ὀλοκλήρη στοὺς θεοὺς: οὐ τι μοι αἰτὴ ἐσσί, θεοὶ νύ μοι αἰτιοὶ εἰσιν, / οἱ μοι ἐφώρμησαν πόλεμον πολύδακρον Ἀχαιῶν. Πέρα ἀπὸ τὸ θέμα τῆς εὐθύνης, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἐξετασθῇ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπάντησιν τῆς Ἑλένης (στ. 172-6), ποὺ ἀρνεῖται κάθε δικαιολογία καὶ θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ τῆς ὑπεύθυνον¹⁰, ἡ ἐξέτασιν τοῦ διαλόγου Πριάμου — Ἑλένης δείχνει ὅτι ἡ φιλοφρόνησις τοῦ βασιλιᾶ τῶν Τρώων ἐξυπηρετεῖ κάποια σκοπιμότητα. Παρατηροῦμε κατ' ἀρχὴν ὅτι ἀμέσως πρὶν (στ. 156-60) εἶχε προηγηθῇ μιὰ ἔκφρασις θαυμασμοῦ τῶν γερόντων γιὰ τὴν ὁμορφίαν τῆς Ἑλένης. Ὁ Πριάμος μὲ τοὺς στ. 164-5 ὀλοκληρώνει τὴν φιλοφρόνησιν, ἡ ὁποία πλέον δὲν ἀπευθύνεται στὴν ὁμορφίαν τῆς μόνο, ἀλλὰ συμπεριλαμβάνει καὶ τὴν ἡθικὴ ὑπόστασιν τῆς Ἑλένης. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δημιουργεῖται μεταξὺ τους μιὰ φιλικὴ ἀτμόσφαιρα, ἀπαραίτητη γιὰ τὴν συζήτηση, ποὺ ἀκολουθεῖ (ὡς τὸν στ. 242). Ἄν ὁ Πριάμος ἢ οἱ γέροντες εἶχαν κατηγορήσει τὴν Ἑλένη, δὲν θὰ ἦταν φυσιολογικὸ νὰ γίνῃ ἡ συνομιλία αὕτη, τουλάχιστον μὲ τὸν τρόπο ποὺ γίνεται. Πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ ἔχομε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι αὕτῃ ἡ φιλικὴ ἀτμόσφαιρα δὲν ἦταν μόνιμη καὶ δὲν ἀφοροῦσε ὅλους τοὺς Τρῶες· αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὰ λόγια τῆς Ἑλένης στοὺς στ. Ω 762-75. Ἐπομένως, πέρα ἀπὸ τὴν γενικῶς ἡπια στάσιν τοῦ Πριάμου ἀπέναντι στὴν Ἑλένη (βλ. Ω 770), θὰ πρέπει ἡ φιλικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ Γ νὰ ἔχει κάποιον ἰδιαίτερο λόγο: νὰ ἀποτελέσει τὸ ἀπαραίτητο πλαίσιο τῆς συνομιλίας μεταξὺ Πριάμου καὶ Ἑλένης. Ἀξίζει ἀκόμη νὰ προσεχθῇ ὅτι στοὺς στίχους τοῦ Γ ὁ Πριάμος ἀπαλλάσσει τελείως τὴν Ἑλένη καὶ θεωρεῖ ὀλοκληρωτικὰ ὑπεύθυνους τοὺς θεοὺς. Ἔτσι οἱ καλὰς σχέσεις μεταξὺ Πριάμου καὶ Ἑλένης δὲν σκιαζοῦνται στὸ ἐλάχιστο. Ἀντιθέτως στοὺς στ. ρ 118-9 καὶ ψ 222-4, ὅπου ἡ Ἑλένη δὲν εἶναι παρούσα καὶ δὲν ἀπαιτεῖται (οὔτε καὶ δικαιολογεῖται) μιὰ ἐξ ἴσου ἀδιατάρακτη φιλικὴ ἀτμόσφαιρα, παρὰ μόνο μιὰ εὐμενὴς διάθεσις τοῦ ὁμιλητῆ (τοῦ Τηλεμάχου στὸ ρ, ποὺ προηγουμένως εἶχε φιλοξενηθῇ ἀπὸ τὴν Ἑλένη, καὶ τῆς Πηνελόπης στὸ ψ, ποὺ λίγο πρὶν εἶχε μιλήσει γιὰ μιὰ δική τῆς ὑποθετικὴ ἀπιστία), ἡ εὐθύνη μοιράζεται μεταξὺ θεῶν καὶ Ἑλένης· ἔτσι ἔχομε στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἐπὶ πλέον καὶ ἀμοιβαιότητα μεταξὺ θεικῆς θελήσεως καὶ ἀνθρώπινης ἐνεργείας¹¹. Ἐπίσης ἡ Ἑλένη στοὺς στ. δ 259-62 διατηρώντας ἀδιατάρακτες τὶς σχέσεις τῆς μὲ τὸν Μενέλαο (καὶ συγχρόνως τὸ γόητρό τῆς)

10. Ἐξέτασιν τῆς σκηνῆς, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὴν ἀποψὲς τῆς εὐθύνης τῆς Ἑλένης, βλ. Ν. Π. Μπεζαντάκου, δ. π. (σημ. 4) σ. 116-7· πρβ. καὶ σ. 47 καὶ 121.

11. ρ 118-9 ἥς εἶνεκα — θεῶν ἰότητι, ψ 222-3 θεὸς ὥροσεν — ἐφ' ἐγκάθετο θυμῷ. Βλ. καὶ σημ. 4.

θεωρεῖ τὴν Ἀφροδίτῃ ὑπεύθυνῃ γιὰ τὴν ἀπιστίᾳ της, ἐνῶ ἡ ἐπιθυμία ἐπιστροφῆς στὴν Σπάρτῃ ἦταν ὅλη δική της¹².

Στοὺς στ. Ζ 344-58 ἡ Ἑλένη ἀπευθυνόμενη πρὸς τὸν ἑκτορὰ ἀνακεφαλαιώνει καὶ συνοψίζει τὴν ἱστορία της μὲ τὸν Πάρι σχολιάζοντάς την συγχρόνως· ἐπειδὴ ὁ λόγος αὐτός τῆς Ἑλένης περιέχει στοιχεῖα χρήσιμα γιὰ τὴν μελέτη μας, θὰ τὸν ἀναλύσουμε διεξοδικά. Ὁλόκληρῃ τὴν ὁμιλία τῆς Ἑλένης μπορούμε νὰ τὴν διακρίνομε σὲ τρία τμήματα ἀπὸ πέντε στίχους τὸ καθένα: 1) 344-8 2) 349-53, 3) 354-8. Στὸ πρῶτο ἡ Ἑλένη ὁμιλεῖ γιὰ τὸν ἑαυτὸ της καὶ τὴν πράξῃ της χωρὶς καμμιὰ ἀναφορά στοὺς θεοὺς ἢ σὲ ἄλλῃ ἐξωανθρώπινῃ ἐπέμβαση. Ἀντίθετα ἐμφανίζεται ὑπεύθυνῃ καὶ μετανοιωμένη. Στὸ δεύτερο ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸν Πάρι καὶ μάλιστα γιὰ τὴν τωρινὴ μόνον συμπεριφορὰ του, γιὰ τὴν ὁποία τὸν κατηγορεῖ. Διαβάζοντας τὸν πρῶτο στίχο τοῦ β' τμήματος (349 αὐτὰρ ἐπεὶ τάδε γ' ὤδε θεοὶ κακὰ τεκμήραντο) εἶναι δυνατὸν νὰ πιστέψουμε ὅτι ἡ Ἑλένη θεωρεῖ τοὺς θεοὺς ὑπεύθυνους γιὰ ὅ,τι ἔγινε. Τὰ λόγια ὅμως, ποὺ ἡ Ἱδία λίγο πρὶν εἶπε (344-7), καθὼς καὶ πολλοὶ ἄλλοι στίχοι¹³, δὲν ἐπιτρέπουν αὐτὴν τὴν ἐρμηνεία, ἀφοῦ σαφῶς στοὺς προηγούμενους στίχους ἡ Ἑλένη θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ της ὑπεύθυνο καὶ ἐκφράζει τὴν μεταμέλειά της. Αὐτό, ποὺ κατ' ἀρχὴν ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸν στ. 349, εἶναι νὰ ἐκφράσει ἡ Ἑλένη τὴν ὑποταγὴ της στὸν τρόπο ζωῆς, ποὺ ἡ Ἱδία διάλεξε, καὶ νὰ ἀναγνωρίσει τὴν μοίρα της, ποὺ τῆς ἐπιφύλαξε αὐτὴ τὴν ζωὴ. Εἶναι ἓνας συμβιβασμὸς μὲ κάτι, ποὺ πιά δὲν τῆς ἀρέσει. Ἡ Ἱδία δὲν τὰ εἶχε σχεδιάσει ἑσσι, οὕτε προέβλεπε αὐτὴν τὴν ἐξέλιξιν, ἀλλὰ τὸ θέλημα τῶν θεῶν ἦταν ἄλλο. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἀνθρώπινη θέληση ὑπάρχει ἀνεξάρτητᾳ ἀπὸ τὴν θεϊκή, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ πάντοτε νὰ ὀδηγήσει στὸ τέλος, ποὺ θὰ ἐπιθυμοῦσε ὁ ἄνθρωπος¹⁴. αὐτό, κατὰ τὴν ὁμηρικὴ ἀντίληψιν, συμβαίνει μόνον, ὅταν τὸ τέλος αὐτὸ συμπίπτει μὲ τὸ τέλος τῆς θεϊκῆς θελήσεως.

12. δ 260-2 ἦδη μοι κραδίη τέτραπτο νέεσθαι — ἄτην... ἦν Ἀφροδίτῃ δῶχ'. Ἀνάλογη εἶναι ἡ στάσις τοῦ Πάρι στοὺς στ. Γ 438-40, ἡ ὁποία θὰ ἐξετασθῇ παρακάτω (βλ. καὶ σημ. 21). Ἡ σκοπιμότητα τῶν αἰτιάσεων κατὰ τῶν θεῶν στὶς τρεῖς αὐτὲς περιπτώσεις, ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἑλένη (στὸ ρ, στὸ ψ καὶ στὸ δ), ἐξετάζεται στὴν διατριβή μου, ὁ.π. (σημ. 1) σ. 121-2. Ἡ σύγκρισή ὅμως ἐδῶ τῶν στίχων αὐτῶν πρὸς τοὺς στ. Γ 164-5 δείχνει, νομίζω, ἀνάγκηνα τίς διαφορὲς σημασιολογικὲς διαβαθμίσεις καὶ ἀποχρώσεις, ποὺ παίρνουν κατὰ περιπτώσιν οἱ αἰτιάσεις κατὰ τῶν θεῶν.

13. Οἱ στίχοι, στοὺς ὁποίους ἡ Ἑλένη ἐκφράζει τὴν μεταμέλειά της καὶ δέχεται τὴν ἐνοχλή της, εἶναι πολλοί: πρβ. Γ 173-6, 180, 241-2, 404, Ζ 356, Ω 764. Βλ. καὶ Ι. Θ. Κακριδῆς, *Ξαναγυρίζοντας στὸν Ὅμηρον*, Ἀθήνα 1979, σ. 59.

14. Γιὰ τὴν ἄγνοια τοῦ ἀνθρώπου, ὅσον ἀφορᾷ τὸ τέλος τῆς πράξεώς του, βλ. B. Snell, *Aischylos und das Handeln im Drama*, Leipzig 1928, σ. 25 καὶ τοῦ ἰδίου, *Die Entdeckung des Geistes*, Göttingen 1975, σ. 131 (καὶ τὴν ἑλλην. μετάφρ. Δ. Ἰακώβ, Ἀθήνα 1981, σ. 189). Πρβ. Α. Σκιαδᾶς, ὁ.π. (σημ. 1) σ. 14.

Ἐπὶ πλέον μὲ τὸν στ. 349 ἐπιτυγχάνεται ἡ μετάβαση στὴν ἀποδοκιμασία τοῦ Πάρι, ποῦ εἶναι τὸ θέμα τοῦ β' τμήματος. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα θέμα (Ἑλένη - παρελθόν) στὸ ἄλλο (Πάρις - παρὸν) γίνεται ὁμαλότατα χάρις στὴν φράση τοῦ στ. 349, ποῦ ἀνακεφαλαιώνει τὰ προηγούμενα γεγονότα καὶ τὰ ὑψώνει στὸ ἐπίπεδο τῶν θεῶν· γιὰ ὅσα ἔχουν ἤδη συμβῆ δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε τίποτε πλέον, ἀφοῦ τὰ ἔχει σφραγίσει ἡ θέληση τῶν θεῶν (349), ἀλλὰ γιὰ τὴν παρούσα κατάσταση ὁ Πάρις θὰ μπορούσε νὰ φανῇ περισσότερο συνετὸς (350 *ἀνδρὸς ἔπειτ' ὥφελλον ἀμείνωνος εἶναι ἄκοιτις*). Σκοπὸς τῆς Ἑλένης στοὺς στ. 350-3 εἶναι νὰ κατηγορήσει τὸν Πάρι καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι γι' αὐτὸν δὲν βρῖσκει καμμιά δικαιολογία στοὺς θεοὺς· ὅλοι οἱ χαρακτηρισμοί, ποῦ ἀφοροῦν τὸν Πάρι, γίνονται σὲ ἀνθρώπινο ἐπίπεδο· καμμιά λέξη ἡ ὑπαινιγμὸς ὅτι γιὰ τὴν κακὴ του συμπεριφορὰ εὐθύνεται κάποιος θεός.

Στὸ τρίτο τμήμα (354-8) ἡ Ἑλένη κάνει λόγο καὶ γιὰ τοὺς δύο, καὶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ της καὶ γιὰ τὸν Πάρι. Στὸν στ. 356 ἡ Ἑλένη σαφῶς θεωρεῖ πῶς ὅ,τι ἔγινε ὀφείλεται στὴν ἴδια καὶ στὴν ἄτη τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἄτη, δηλαδή, ποῦ ἔχει τὴν ἀφετηρία της στὸν ἄνθρωπο¹⁵. ὅλα ὅμως τὰ ὑποτάσσει πάλι στὴν κακὴ μοίρα, ποῦ εἶχε ἐπιφυλάξει καὶ γιὰ τοὺς δύο ὁ Ζεὺς (357 *οἷσιν ἐπὶ Ζεὺς θῆκε κακὸν μῦρον*). Ἔτσι θεϊκὴ θέληση καὶ ἀνθρώπινη ἐνέργεια ἐνώνονται σ' ἓνα ἐνιαῖο σύνολο, ὅπου ἡ πρώτη συνεχίζει τὴν δεύτερη. Μόνοι τοὺς ἀποφάσισαν πῶς θὰ ἐνεργήσουν, ἀλλὰ τὴν κατάληξη τῆς ἐνεργείας τοὺς δὲν μπορούσαν νὰ τὴν γνωρίζουν· αὐτὸ εἶναι προνόμιο τῶν θεῶν.

Σ' αὐτὸν τὸν ἐπιδέξια συνθεμένο λόγο τῆς Ἑλένης βλέπουμε νὰ βρῖσκουν τὴν θέση τοὺς καὶ ἡ προσωπικὴ εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ θεϊκὴ περυσία, χωρὶς τὸ ἓνα νὰ ἀναιρεῖ τὸ ἄλλο. Ἀντίθετα ὁ ποιητὴς χρησιμοποιοῦντας αὐτὰ τὰ ἀντιφατικὰ ἐκ πρώτης ὕψεως στοιχεῖα ἐπιτυγχάνει νὰ ἀποδώσει μὲ σαφήνεια καὶ πληρότητα τίς σκέψεις καὶ τὰ συναισθήματα τῆς Ἑλένης καὶ γιὰ τίς δικές της πράξεις καὶ γιὰ τὴν συμπεριφορὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ὡστε, ἐνῶ ἡ κυρίως σημασία τῶν φράσεων τῶν στ. Ζ 349 καὶ 357 δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴν δική μας φράση «ἦταν θέλημα θεοῦ», ὅμως μέσα στὴν ἐννοιολογικὴ δομὴ τοῦ συνόλου τῶν στίχων ἐπιτελοῦν σημερινὴ λειτουργία.

Θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν τώρα μερικὲς περιπτώσεις, ποῦ ἀφοροῦν τὴν συμπεριφορὰ τῶν ἡρώων στὸ πεδίο τῆς μάχης. Στοὺς στ. Α 278-9 ὁ Ἀγχιμέμων

15. Σχετικὰ μὲ τὴν ἄτη πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἄλλοτε προβάλλεται ἀπὸ τὴν θεϊκὴ πλευρὰ της, ὡς δύναμη ποῦ ἐπηρεάζει τὸν ἄνθρωπο, καὶ ἄλλοτε ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη, ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου. Περιπτώσεις θεόσταλτης ἄτης: Β 111, Ι 18, Θ 237, Γ 88, 270, δ 261, μ 372, ο 233. ἀνθρώπινης: Α 412 = Π 274, Ζ 356, Κ 391, Ω 28, Υ' 223. Γιὰ τὴν ἄτη καὶ τὴν σημασία της βλ. Ν. Μπεζαντάκος, ὅ.π. (σημ. 1) σ. 42, ὅπου καὶ βιβλιογραφία στὴν σημ. 165, καὶ σ. 88-9, Ἀ. Σκιαδάς, ὅ.π. (σημ. 1) σ. 15, καὶ Α. Βοσκός, ὅ.π. (σημ. 1) σ. 314 ἐξ.

δικαιολογώντας την αποχώρησή του από την μάχη επικαλεῖται τὴν ἐπέμβαση τοῦ Διὸς: ἐπεὶ οὐκ ἐμὲ μητίετα Ζεὺς / εἶπασε Τρώεσσι πανημέριον πολεμίζειν. Ὁ Ἀγαμέμνων ἔχει τραυματισθῆ στὴν μάχη καὶ γι' αὐτὸ ἀναγκάζεται νὰ ἀποχωρήσει. Ἀπὸ τὴν περιγραφή τῶν στ. 267-72 συμπεραίνεται ὅτι τὸ τραῦμα ἦταν σοβαρὸ καὶ ἐπώδυνο, ἀλλὰ παρ' ὅλ' αὐτὰ ὁ Ἀγαμέμνων συνεχίζει γιὰ λίγο νὰ μάχεται (στ. 254-6 καὶ 264-6). Νομίζω ἐπομένως ὅτι ὁ Ἀγαμέμνων δὲν προβάλλει τὴν ἐπέμβαση τοῦ Διὸς γιὰ νὰ δικαιολογηθῇ¹⁶ γιὰ τὴν ἀποχώρησή, ἀλλὰ ὁ σκοπὸς του κυρίως εἶναι νὰ ἀμβλύνει τὴν ἐντύπωση, ποὺ θὰ προξενοῦσε στοὺς στρατιῶτες ἡ ἐγκατάλειψή τοῦ πεδίου τῆς μάχης ἀπὸ τὸν ἀρχιστράτηγο. Σ' αὐτὸ ἐξ ἄλλου ἀποσκοπεῖ καὶ ἡ προτροπὴ τῶν στ. 276-8. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει τὴν προσοχή ὅτι ὁλόκληρη ἡ ραψωδία Λ ἐπιγράφεται Ἀγαμέμνονος ἀριστεία, πράγμα μὲ τὸ ὁποῖο βεβαίως δὲν συμφωνεῖ ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Ἀγαμέμνων θέλει νὰ δικαιολογήσει τυχὸν λιγοψυχία του. Ὅπωςδήποτε τὰ λόγια τοῦ Ἀγαμέμνονος δὲν σημαίνουν τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ νεοελληνικὸ «ἦταν θέλημα θεοῦ»· λόγῳ ὅμως τοῦ γενικοῦ νοήματος τῆς σκηνῆς παίρνουν ἀνάλογη ἐννοιολογικὴ ἀπόχρωση καὶ ἐκπληρῶνουν ἓναν εἰδικὸ σκοπὸ: νὰ διατηρήσουν τὴν εὐψυχία καὶ τὸ θάρρος τῶν ἀγωνιστῶν. Εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ διακρίνομε κι ἄλλο σκοπὸ: ἐντάσσοντας τοὺς στίχους αὐτοὺς μέσα στὴν ἐξέλιξη τῆς δράσεως τῆς Ἰλιάδος παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἐπέμβαση τοῦ Διὸς ἐξυπηρετεῖ τὸ γενικὸ σχέδιο τοῦ ἔπους. Εἶναι γνωστὸ ὅτι γιὰ τὴν εὐόδωση τοῦ σχεδίου, ποὺ ἀπέβλεπε στὴν ἐξύψωση τοῦ Ἀχιλλέως, ἦταν ἀπαραίτητη καὶ ἡ παρέμβαση τῶν θεῶν. Ὅταν μάλιστα ἀνθρώπινες πράξεις καὶ σκέψεις ἀπειλοῦσαν νὰ βγάλουν τὴν ὑπόθεση ἔξω ἀπὸ τὸν σχεδιασμένον δρόμον της, ἡ «διορθωτικὴ» παρέμβαση τῶν θεῶν ἦταν ἀπαραίτητη, γιὰ νὰ ἐπαναφέρει τὰ πράγματα στὸν «σωστὸν» δρόμον¹⁷. Ἄν ὁ Ἀγαμέμνων συνέχιζε τὴν ἀριστεία του, οἱ Τρῶες θὰ βρῖσκονταν σὲ δυσχερῆ θέση καὶ δὲν θὰ ὑπῆρχαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐξύψωση τοῦ Ἀχιλλέως. Ἐτσι ἡ παρέμβαση τοῦ Διὸς μέσω ἐνὸς τραυματισμοῦ, γιὰ νὰ ἀνακοπῇ ἡ ἀριστεία τοῦ Ἀγαμέμνονος, ἦταν ἡ καλύτερη λύση. Τὴν ὅλη ἐξέλιξη εἶχε ἐκθέσει προηγουμένως ὁ Ζεὺς στοὺς στ. Λ 186-194 (πρβ. καὶ 202-9), ὅπου προλέγει καὶ τὸν τραυματισμὸ τοῦ Ἀγαμέμνονος.

Ἡ ἀντίληψη, ὅτι ὁ Ζεὺς καὶ γενικῶς οἱ θεοὶ εἶναι αὐτοὶ ποὺ δίνουν τὴν νίκη (καὶ τὴν ἥττα), φαίνεται σὲ πολλὰς περιπτώσεις, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες μπορεῖ νὰ εἶναι διαφωτιστικές. Στὴν ἴδια ραψωδία Λ στ. 318-9 ὁ Διομήδης πιστεύει ὅτι ὁ Ζεὺς ἔχει ἀποφασίσει νὰ δώσει τὴν νίκη στοὺς Τρῶες. Προηγουμένως ὁ Ὀδυσσεὺς (στ. 313-5) δὲν σκέφθηκε μιὰ τέτοια δικαιολογία, ἀλλὰ ἀπέ-

16. Ἐπαινετικὴ κρίση γιὰ τὸν Ἀγαμέμνονα βλ. καὶ Σχόλ. Τ στὸν στ. Λ 279.

17. Εἶδαμε ὅτι χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπέμβαση τῆς Ἀθηνᾶς στὸ Α 194 ἐξ. (βλ. σημ. 8). Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 25.

δωσε την ήττα μόνο στην έλλειψη γενναιότητας των 'Αχαιών. 'Αλλά καί μετά την εξήγηση τοῦ Διομήδη κανείς δέν πιστεύει ὅτι τὸ χρέος του νὰ ἀγωνισθῇ ἔχει ἐλαττωθῇ. 'Η παρέμβαση τῶν θεῶν δηλαδὴ δέν συνθλίβει τὸν ἄνθρωπο, οὔτε τοῦ στερεεῖ τις δυνατότητες ἀντιδράσεως, οὔτε τὸν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τῆς εὐθύνης του. Στὴν συγκεκριμένη περίπτωση τῶν στ. Α 318-9, ἡ τυπικὴ ἀπόδοση τῆς ήττας στὸν Δία εἶναι γιὰ τοὺς "Ελλήνες ὁ μόνος τρόπος νὰ τὴν ἐξηγήσουν, καθὼς βλέπουν νὰ νικῶνται παρ' ὅλες τῆς προσπάθειές τους. Μπορεῖ ἐπίσης νὰ συνδεθῇ μὲ τὸ γνωστὸ σχέδιο τοῦ Διός, ποῦ θὰ ὀδηγοῦσε στὴν ήττα τῶν 'Αχαιῶν.

Στοὺς στ. Ο 718-25 ὑπάρχει μιὰ περίπτωση συλλογικῆς εὐθύνης γιὰ τὴν ήττα στὴν μάχη. "Αν ἐξετάσουμε τοὺς στίχους αὐτοὺς, θὰ ἐντοπίσουμε στοιχεῖα διαφωτιστικὰ γιὰ τὸ πῶς ὁ ποιητὴς χειρίζεται καὶ ἐκμεταλλεύεται τὸ θέμα τῆς εὐθύνης θεῶν καὶ ἀνθρώπων. Στοὺς στ. 719-20 ὑπάρχουν δύο ἀντίθετες ἀποφεις, ἡ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη: ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ ὁ Ζεὺς εἶναι αὐτός, ποῦ θὰ δώσει τὴν νίκη, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ ἐλληνικὰ πλοῦα ἤλθαν στὴν Τροία, ἐπειδὴ αὐτὴ ήταν ἡ ἀνθρώπινη βούληση καὶ ὄχι ἡ θεϊκὴ (θεῶν ἀέκητι): τὰ πλοῦα αὐτὰ ἔφεραν καταστροφὴς στὴν Τροία ἐξ αἰτίας τῆς δειλίας τῶν γερόντων, οἱ ὁποῖοι ἐμπόδισαν τὴν μάχη στὰ καράβια (στ. 719-23). 'Ακολούθως στοὺς στ. 724-5 ὁ "Εκτωρ ἀποδίδει τὴν δειλίαν τῶν γερόντων στὸν Δία, ἡ βοήθεια τοῦ ὁποῖου ἡμῶς θὰ δώσει τώρα τὴν νίκη: ἀλλ' εἰ δὴ ὅα τότε βλάβτε φρένας εὐρύοπα Ζεὺς / ἡμετέρας, νῦν αὐτὸς ἐποτρύνει καὶ ἀνῶγει¹⁸. Με τοὺς στίχους αὐτοὺς ὁ "Εκτωρ ἐπανερχεταὶ στὸν Δία συμπληρώνοντας ἔτσι τὸν κύκλο, ποῦ ἄνοιξε στὸν στ. 719, ἀποδίδει σ' αὐτὸν τὴν προηγούμενη ήττα καὶ στρέφει τὴν προσοχὴ τῶν Τρώων κυρίως στῆς τωρινὲς συνθήκες (νῦν αὐτός...). 'Αφοῦ ὁ Ζεὺς προκάλεσε τὴν ήττα, ἀσφαλῶς μπορεῖ τώρα νὰ δώσει τὴν νίκη. "Ετσι ὁ "Εκτωρ ἐπιτυγχάνει τὸν σκοπὸ του, νὰ δώσει θάρρος στοὺς Τρώες μὲ τὸ νὰ μειώσει τὴν ἐντύπωση τῆς προηγούμενης ήττας (ἀφοῦ ὑπαιτίος ήταν ὁ Ζεὺς)¹⁹ καὶ μὲ τὸ νὰ τοὺς ἐμπνεύσει τὴν βεβαιότητα ὅτι τώρα ἡ νίκη θὰ εἶναι μὲ τὸ μέρος τους. Τὸν ἴδιο σκοπὸ ἐξυπηρετεῖ νομίζω καὶ ἡ φράση θεῶν ἀέκητι (στ. 720), ἡ ὁποία ἔτσι συνάπτεται νοηματικὰ μὲ τοὺς στ. 724-5: δηλαδὴ τὸ νόημα εἶναι ὅτι, ἀφοῦ τὰ καράβια ἤλθαν χωρὶς τὴν θέληση τῶν θεῶν, ἡ μοίρα τους εἶναι νὰ καταστραφοῦν²⁰. Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι καὶ θετικὰ (μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Διός ὑπὲρ τῶν Τρώων) καὶ ἀρνητικὰ (μὲ τὴν ἄρνηση τῶν θεῶν νὰ ἐγκρίνουν τὸν πλοῦ τῶν κα-

18. Πόσο εὐκόλα οἱ τυπικὲς ἐκφράσεις μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθοῦν μὲ διαφορετικὲς νοηματικὲς ἀποχρώσεις, φαίνεται ἀπὸ τὸν στ. Ο 43, ὅπου ὡς ὑποκείμενο τῶν ρημάτων ἐποτρύνει καὶ ἀνῶγει ἔχει τεθῇ ἡ λ. θυμός.

19. Βλ. σημ. 5.

20. Αὐτὸ τὸ ἐκφράζει ὁ ποιητὴς σαφέστερα στοὺς στ. Μ 8-9, ὅπου ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸ τεῖχος τῶν 'Αχαιῶν: θεῶν δ' ἀέκητι τέτυκτο | ἀθανάτων. τὸ καὶ οὐ τι πολὺν χρόνον ἐμπεδον ἦεν. Γιὰ τὴν ἐκφραση θεῶν ἀέκητι βλ. παρακάτω σ. 210.

ραβιδῶν) ὁ Ἑκτωρ προσπαθεῖ νὰ πείσει ὅτι οἱ θεοὶ (καὶ ἐπομένως καὶ ἡ νίκη) εἶναι μὲ τὸ μέρος τῶν Τρώων. Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ποιητὴς χειρίζεται καὶ τὴν ἐπέμβαση τῶν θεῶν καὶ τὴν μὴ ἀνάμειξή τους, ὥστε νὰ ἐξυπηρετήσουν τὸν ἴδιο σκοπὸ.

Μετὰ τὴν ἥττα τοῦ ἀπὸ τὸν Μενέλαο καὶ τὴν ἐξαφάνισή του ἀπὸ τὸ πε-
τῆς μάχης χάρη στὴν θαυματουργικὴ ἐπέμβαση τῆς Ἀφροδίτης, ὁ Πάρις
διο προσπαθεῖ νὰ δικαιολογηθῇ ἀποδίδοντας στὴν Ἀθηνᾶ τὴν νίκη τοῦ ἀντι-
πάλου του (Γ 438-40).

*μή με, γύναι, χαλεποῖσιν ὀνειδέσι θυμὸν ἐνιπτε·
νῦν μὲν γὰρ Μενέλαος ἐνίκησεν σὺν Ἀθήρῃ,
κεῖνον δ' αὖτις ἐγὼ· πάρα γὰρ θεοὶ εἰσι καὶ ἡμῖν.*

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Πάρις προσπαθεῖ μὲ τοὺς στίχους αὐτοὺς νὰ ἀποσείσει τὴν κατηγορίαν τῆς δειλίας, ποὺ λίγο πρὶν τοῦ εἶχε προσάψει ἡ Ἑλένη (428-36). Καὶ γιὰ νὰ γίνῃ περισσότερο πειστικός, ἀναφέρεται ἑμμεσα καὶ στὴν Ἀφροδίτη, τὴν ὁποία προφανῶς ὑποναιεῖ ἡ τελευταία φράση τοῦ στ. 440 καὶ ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ τοῦ προσφέρει στὸ μέλλον αὐτό, ποὺ τώρα τοῦ στέρησε ἡ Ἀθηνᾶ²¹. Ἐπεὶ δίνει στὴν δειλίαν του μικρότερες διαστάσεις, δικαιολογεῖται στὰ μάτια τῆς Ἑλένης καὶ διαφυλάσσει τὸ γόητρό του, ἀφοῦ ὁ Μενέλαος τὸν νίκησε ὄχι μὲ τὴν δική του δύναμη, ἀλλὰ μὲ τὴν βοήθειαν τῆς Ἀθηνᾶς. Ὡς πρὸς τὴν βαθύ-
τερη σκοπιμότητα, ποὺ ἐξυπηρετεῖ αὐτὴ ἡ ἐπίρριψη τῆς εὐθύνης στὴν Ἀθηνᾶ, εἶναι φανερό ὅτι ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ μειωθῇ ἡ ἀντίδραση τῆς Ἑλένης καὶ νὰ δημιουργηθῇ ἔτσι φιλικὴ ἀτμόσφαιρα κατάλληλη γιὰ τὴν ἐρωτικὴ σκηνή, ποὺ ἀκολουθεῖ (στ. 441-8). Ἐπομένως ἡ ἀπόδοση τῆς ἥττας στὴν παρέμβαση τῆς Ἀθηνᾶς ἐντάσσεται στὸ νοηματικὸ πλαίσιο τῆς σκηνῆς, τὴν ὁποία ἐξυπηρετεῖ πλήρως.

Νομίζω ὅτι θὰ συναγάγομε πληρέστερα συμπεράσματα, ἂν ἐξειάσουμε καὶ τὴν τυχὸν ἀπουσία τῆς αἰτίας αἰτίας κατὰ τῶν θεῶν σὲ περιπτώσεις, ποὺ θὰ ἦταν λογικὸ καὶ ἀναμενόμενο, σύμφωνα μὲ τὰ γεγονότα, νὰ ὑπάρχει τέτοια αἰτίαση. Ἄν ἐξηγήσουμε τὸν λόγο, γιὰ τὸν ὁποῖο λείπει ἡ αἰτίαση, μπορούμε νὰ καταλάβομε καὶ τὸν ρόλο ποὺ θὰ ἔπαιζε, ἂν ὑπῆρχε. Πρόσφορη περίπτωση εἶναι τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Πανδάρου στὴν ραψωδία Δ. Ὅλοι, καὶ οἱ Τρῶες καὶ οἱ Ἀχαιοί, εἶδαν τὴν Ἀθηνᾶ νὰ φθάνει στὸ πεδίο τῆς μάχης καὶ ὅλοι κατάλαβαν ὅτι ἡ παρουσία τῆς ἦθὰ προκαλοῦσε πάλι φόντωμα τοῦ πολέμου ἢ θά ᾤφερε τὴν εἰρήνην (στ. 73-84). Καὶ ὅμως κατόπιν οἱ Τρῶες δὲν χρησιμοποίησαν ὡς δικαιο-

21. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, ἐνῶ στὴν Ἀθηνᾶ ἀποδίδει τὴν ἥττα του, δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὴν διάσωσή του, ἡ ὁποία ὀφείλεται στὴν Ἀφροδίτη. Τὴν λεπτὴ αὐτὴ παρατήρη-
ση ἔχει ἤδη κάνει ὁ Σχολιαστὴς (Σχόλ. στὸν στ. Γ 439-40). Βλ. παραπάνω σσμ. 12.

λογία τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἔβαλε τὸν Πάνδαρον νὰ τοξεύσει. Ἡ δικαιολογία αὐτή, ἂν τὴν προέββαλλαν οἱ Τρῶες, θὰ σήμαινε ὅτι ἀναγνώριζαν μὲν τὸ λάθος τους, ἀλλὰ θὰ τὸ ἀπέδιδαν στοὺς θεοὺς (ὅπως ὁ Ἀγαμέμνων στὸ Τ). Τότε ὅμως οἱ Ἀχαιοὶ θὰ ᾔσαν ἀναγκασμένοι νὰ συζητήσουν καὶ ἴσως νὰ συμφιλιωθοῦν (ὅπως ὁ Ἀχιλλεύς στὸ Τ), ἀφοῦ μάλιστα εἶχαν δεῖ κι αὐτοὶ τὴν Ἀθηνᾶ. Γιατὸ ἀκριβῶς νομίζω ὅτι δὲν προβάλλεται καὶ δὲν συζητεῖται καθόλου μιὰ τέτοια ἐκδοχὴ καὶ δικαιολογία, μολονότι ὅλοι γνώριζαν ὅτι ὁ Πάνδαρος ἐνήργησε κατὰ προτροπὴ τῆς Ἀθηνᾶς: ἐπειδὴ θὰ δημιουργοῦσε προϋποθέσεις γιὰ τὴν διευθέτησιν τοῦ θέματος καὶ τὸν κατευνασμὸ τῆς καταστάσεως, πράγμα ποὺ ἤταν ἐξω ἀπὸ τὸ σχέδιον τῆς Ἰλιάδος.

* * *

Πρὶν ὅμως καταλήξουμε σὲ ὁλοκληρωμένα συμπεράσματα πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἐξετάσουμε καὶ τὴν ἄποψιν τῶν ἰδίων τῶν θεῶν. Στὸ πολυσυζητημένο προσέμιο τῆς Ὀδυσσεΐας²² ὁ Ζεὺς στοὺς στ. 32 ἐξ. κάνει ὁ ἴδιος λόγο γιὰ τὶς αἰτιώσεις, ποὺ οἱ ἄνθρωποι προσάπτουν στοὺς θεοὺς:

ᾠ πόποι, οἷον δὴ νῦ θεοὺς βροτοὶ αἰτιώωνται.
 Ἐξ ἡμέων γάρ φασι κάκ' ἔμμεναι· οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ
 σφῆσιν ἀτασθαλίῃσιν ὑπὲρ μόρον ἄλγε' ἔχουσιν,
 35 ὥς καὶ νῦν Αἰγισθος ὑπὲρ μόρον Ἀτρεΐδαιο
 γῆμ' ἄλοχον μνηστήν, τὸν δ' ἔκτανε ροστήσαντα,
 εἰδὼς αἰπὴν ὀλεθρον· ἐπεὶ πρό οἱ εἴπομεν ἡμεῖς,
 Ἑρμείαν πέμψαντες, εὐσκοπον ἀργειφόντην,
 μήτ' αὐτὸν κτείνειν μήτε μνάσθαι ἄκοιτιν.

Ὁ σύνδεσμος καὶ (στ. 33), ποὺ εἶναι σημεντικὸς γιὰ τὴν κατανόησιν τῆς ἐννοίας τῶν στίχων, μᾶς ἐξηγεῖ τί πιστεύουν οἱ θεοὶ σχετικὰ μ' αὐτὲς τὶς αἰτιάσεις. Ἡ διατύπωση οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ σφῆσιν ἀτασθαλίῃσιν δείχνει ὅτι ὁ Ζεὺς δέχεται πῶς ἐν μέρει πραγματικὰ οἱ θεοὶ στέλλουν συμφορὰς στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ ὑποστηρίζει ὅτι καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι ἐπίσης προκαλοῦν τὶς συμφορὰς τους, ἐπειδὴ κάνουν ἀτασθαλίες. Εἶναι φανερό ὅτι, ἂν ἔλεγε ὁ σύνδεσμος καὶ²³, ὁ Ζεὺς θὰ θεωροῦσε ὅτι ὅλες οἱ συμφορὰς εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἀνθρωπίνων ἀτασθαλιῶν καὶ ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι τελείως ἀμέτοχοι. Μὲ τὸ καὶ ὅμως ἀφ' ἐνὸς ἀπονέμει στοὺς ἀνθρώπους τὸ μερίδιον τῆς εὐθύνης τους, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀποδέχεται καὶ αὐτό, ποὺ ἀνήκει στοὺς θεοὺς. Σύμφωνα μὲ τὴν διατύπωση αὕτη λοιπὸν ὑπάρχουν δύο εἶδη συμφορῶν: αὐτὲς ποὺ στέλλουν οἱ θεοὶ καὶ αὐτὲς ποὺ

22. Βλ. τὴν ἐργασία τοῦ Α. Σκιαδᾶ, ὁ.π. (σημ. 1), ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

23. Γιὰ τὴν γνώμην τοῦ Ἀριστάρχου, ὁ ὁποῖος ἀθετοῦσε τὸν καί, βλ. Α. Σκιαδᾶς, ὁ.π. (σημ. 1) σ. 18 σημ. 2.

ἀποτελοῦν τιμωρία τῶν ἀνθρωπίνων ἀτασθαλιῶν²⁴. Παράλληλα ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἑρμῆ δείχνει ὅτι θεοὶ καὶ ἄνθρωποιμποροῦν νὰ συνεργάζονται μὲ ἀμοιβαίότητα ἐνεργειῶν²⁵.

Ἡ ἰδιαίτερη σημασία, ποὺ φαίνεται νὰ ἔχει σ' αὐτοὺς τοὺς στίχους τοῦ α ἡ φράση ὑπὲρ μόρον, μᾶς ἀναγκάζει νὰ ἐξετάσουμε ἰδιαίτερώς τὴν φράση αὐτή, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες, ποὺ σχετίζονται μὲ τὶς θεϊκὲς ἐπεμβάσεις: ὑπὲρ αἶσαν, θεῶν ἀέκνῃ, μοῖρα (ἢ αἶσα) θεῶν, θεῶν ἰότητι.

Ἡ προσεκτικὴ ἀνάλυση τῆς διατυπώσεως τῶν στ. 34-6 ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ὑπὲρ μόρον πράξεις συνεπάγονται καὶ ὑπὲρ μόρον ἄλγεα. Ἡ ἐπανάληψις τῆς φράσεως ὑπὲρ μόρον σὲ δύο συνεχόμενους στίχους εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ ἴσως ἰδιαίτερα σημαντικὴ· γιὰ αὐτὸ θὰ ἦταν χρήσιμη ἡ σύγκριση τῆς περιπτώσεως αὐτῆς τοῦ α πρὸς τὶς ὑπόλοιπες περιπτώσεις, στίς ὁποῖες χρησιμοποιεῖται ἡ ἴδια φράση²⁶. Παρατηροῦμε πράγματι ὅτι σ' ὅλες τὶς ὑπόλοιπες περιπτώσεις ἡ ὑπὲρ μόρον πράξις παρουσιάζεται μόνο ὡς δυνατότητα καὶ δὲν πραγματοποιεῖται, ἐπεὶδὴ τὴν τελευταία στιγμή κάποιος θεὸς παρεμβαίνει καὶ ἔτσι τὰ πράγματα ἐξελίσσονται κατὰ μοῖραν. Παρατηροῦμε δηλαδὴ ὅτι πάντοτε ἡ συμμετοχὴ τοῦ θεοῦ καὶ ἡ ἐπιτυχὴς παρέμβασίς του σημαίνει ὅτι τὰ πράγματα ἀκολουθοῦν τὸν δρόμο τῆς μοίρας, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπειλοῦσαν νὰ τὰ ἐκτρέψουν οἱ ἀνθρώπινες ἐνέργειες. Στὸ παράδειγμα ὅμως τῶν στ. α 34 καὶ 35 ὑπάρχει ἡ μοναδικὴ φορά, ὅπου ἡ ὑπὲρ μόρον πράξις εἶναι πραγματικότητα καὶ ὄχι μόνο δυνατότητα. Ἐν τούτοις ὁ ρόλος τῶν θεῶν παρέμεινε ὁ ἴδιος, μόνο ποὺ ἡ προσπάθειά τους νὰ παρέμβουν ἀπέτυχε, ἀφοῦ ὁ Ἑρμῆς δὲν μπόρεσε νὰ πείσει τὸν Αἴγισθο (στ. 42-3). Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι οἱ θεοὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουν ἀνάμειξη σὲ μιὰ ὑπὲρ μόρον πράξι, ἐνῶ ἀντιθέτωςμποροῦν (ἢ πρέπει) νὰ ἐξαναγκάσουν μιὰ πράξι νὰ γίνῃ κατὰ μοῖραν²⁷. Οἱ ὑπὲρ

24. Γιὰ τὴν σημασία τῆς λ. ἀτασθαλία νομίζω ὅτι ἀρκεῖ αὐτή, ποὺ δίνει ὁ Δ. Μακρυνίτης, ὅ.π. (σημ. 9) σ. 96: «κάθε τύπου ἀνθρώπινη ὑπερβασία». Πρβ. Α. Σκιαδᾶς, ὅ.π. (σημ. 1) σ. 15 σημ. 5 καὶ Α. Βοσκόξ, ὅ.π. (σημ. 1) σ. 312.

25. Βλ. σημ. 4 καὶ 11. Ὁ Α. Lesky, ὅ.π. (σημ. 1) σ. 35, ἐπισημαίνει τὴν συνεργασία θεῶν καὶ ἀνθρώπων, ἡ ὁποία ὑπάρχει στὴν ἀποστολὴ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τὴν συγκρίνει πρὸς τὴν ἀποστολὴ τῆς Ἀθηνᾶς στὸ Α, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ συνεργασία αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔχει ἐπιτυχία (Ἀθηνᾶ-Ἀχιλλεύς) ἢ ἀποτυχία (Ἑρμῆς-Αἴγισθος).

26. Οἱ ὑπόλοιπες περιπτώσεις εἶναι Β 155 (ὑπέρομορα), Υ 30 καὶ Φ 517 (ὑτέρμορον), Υ 336 (ὑπὲρ μοῖραν) καὶ ε 436 (ὑπὲρ μόρον).

27. Πρβ. W. Pötscher, «Moira, Themis und τιμή im homerischen Denken», WS 73 (1960), ὁ ὁποῖος ἐξετάζοντας τὴν ἔννοια τοῦ ὑπὲρ μόρον στοὺς στ. α 34-5 σημειώνει (σ. 12 σημ. 21) τὴν συμφωνία μοίρας καὶ θεῶν καὶ ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ φράση δείχνει πὼς ἡ μόνη δυνατότητα ἀντιστάσεως στὴν μοῖρα βρίσκεται στὴν ἀνθρώπινη ἀπόφαση. Ἐναντὶον τοῦ Pötscher βλ. Br. Snell, «Göttliche und menschliche Motivation im homerischen Epos», *Gesammelte Schriften*, σ. 58. «Ὅτι οἱ θεοὶ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ κινουῦνται μέσα στὰ ὅρια τῆς μοίρας τονίζει καὶ ὁ Α. Adkins, ὅ.π. (σημ. 2) σ. 18-9.

μόρον πράξεις μόνο ανθρώπινη προέλευση μπορεί νά ἔχουν. Ἐπομένως οὔτε γιὰ τὴν ὑπὲρ μόρον πράξη τοῦ Αἰγίσθου, οὔτε γιὰ τὴν ὑπὲρ μόρον καταστροφὴ τοῦ εὐθύνονται οἱ θεοί· ὥστε ἡ χρῆση τῆς φράσεως στοὺς στίχους αὐτοὺς ὑπογραμμίζει τὴν ἀνθρώπινη δράση καὶ τὴν ἀπουσία τῆς θεϊκῆς, συμπληρώνοντας καὶ ἐπεξηγώντας τὸ οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ τοῦ στ. 33.

Τὴν ἀνθρώπινη δράση καὶ τὴν ἀπουσία τῆς θεϊκῆς προβάλλουν ἐπίσης καὶ οἱ φράσεις ὑπὲρ αἴσαν καὶ θεῶν ἀέκητι. Τὸ ὑπὲρ αἴσαν εἶναι ἀπολύτως παράλληλο πρὸς τὸ ὑπὲρ μόρον²⁸ καὶ ἐκφράζει καὶ αὐτὸ τὴν δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπιτύχει κάτι πάνω ἀπὸ τὴν μοῖρα, πράγμα ὅμως ποὺ παριστάνεται ὡς ἀπίθανο (Ζ 486-7) ἢ ἐμποδίζεται ἀπὸ κάποιον θεὸ (Ρ 319-323). Μιὰ φορὰ μόνο στὸν στ. Π 780 τὰ ὑπὲρ αἴσαν γεγονότα πραγματοποιοῦνται: καὶ τότε δὴ ὁ ὑπὲρ αἴσαν Ἀχαιοὶ φέρτεροι ἦσαν. Ἡ ἐξέλιξις εἶναι ἀνάλογη μὲ αὐτὴν ποὺ εἶδαμε γιὰ τὸν Αἰγίσθο: τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὁ θάνατος τοῦ Πατρόκλου²⁹.

Ἐξ ἄλλου ἡ φράση θεῶν ἀέκητι, ποὺ εἶναι συχνότερη ἀπὸ τὴς ἄλλες δύο, κυρίως στὴν Ὀδύσεια, δείχνει τὴς περισσότερες φορὲς ὅτι τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ χωρὶς τὴν θέληση τῶν θεῶν (π.χ. α 78-9, γ 27-8, ε 177, ζ 240-1, ω 443-4)· καὶ ἂν ὅμως σπανίως γίνεῖ, δὲν θά ᾗ καλὸ τέλος. Γιαυτὸ τὸ τεῖχος τῶν Ἀχαιῶν δὲν ἐπρόκειτο νὰ διατηρηθῇ γιὰ πολὺ, ἀκριβῶς ἐπειδὴ θεῶν ἀέκητι τέτυκτο ἀθανάτων (Μ 8)³⁰. Μερικὲς φορὲς μάλιστα τιμωρεῖται ἀκόμη καὶ ἡ σκέψη ὅτι μπορεῖ κάποιος νὰ ἐπιτύχει κάτι θεῶν ἀέκητι (δ 502 ἐξ.). Παρατηροῦμε δηλαδὴ ὅτι οἱ θεοὶ ὄχι μόνο δὲν συμμετέχουν σὲ μιὰ ὑπὲρ μόρον ἢ ὑπὲρ αἴσαν πράξη καὶ δὲν εὖνοῦν ὅ,τι γίνεταί θεῶν ἀέκητι, ἀλλὰ ἐπὶ πλέον προσπαθοῦν νὰ ἀποτρέψουν τὴν πραγματοποίησίν τους ἢ, ἂν δὲν τὸ κατορθώσουν, τιμωροῦν ἐκ τῶν ὑστέρων τὸν ἔνοχο τῆς ὑπερβασίας. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις αἰτιάσεις κατὰ τῶν θεῶν θὰ εἶναι ἄδικες.

Οἱ ἄλλες δύο ἐκφράσεις, μοῖρα θεῶν (καὶ αἴσα θεῶν) καὶ θεῶν ἰότητι δείχνουν ἀντιθέτως τὴν θεϊκὴ ἐπέμβαση καὶ ὑπαιτιότητα, γιὰ τὴν ὁποία πολλὲς φορὲς παραπονοῦνται οἱ ἄνθρωποι. Τὰ πράγματα ὅμως στὶς περιπτώσεις αὐτὲς δὲν εἶναι τόσο ἀπλά. Πράγματι τὸ θεῶν ἰότητι τὴς περισσότερες φορὲς χρησιμοποιεῖται ὅπως τὸ νεοελληνικὸ «ἦταν θέλημα θεοῦ» (Τ 8-9, η 214 = ξ 198, μ 190), ἐνῶ εἶδαμε ἤδη ὅτι στοὺς στ. ρ 118-9 συνυπάρχουν ἡ ἀνθρώπινη καὶ ἡ θεϊκὴ εὐθύνη (ἦς εἵνεκα - θεῶν ἰότητι). Ἀλλὰ καὶ ἡ μοῖρα θεῶν δὲν φαίνεται

28. Γιὰ τὴς ἐκφράσεις αὐτὲς βλ. Ugo Bianchi, *Διὸς Αἴσα*, Roma 1953, σ. 10 ἐξ. Ἄλλη βιβλιογραφία βλ. Ν. Μπεζαντάκος, ὁ.π. (σημ. 1) σημ. 314.

29. Στὸς στ. Γ 59 καὶ Ζ 333 ἡ φράση ὑπὲρ αἴσαν δὲν δημιουργεῖ θέμα εὐθύνης καὶ θεϊκῆς παρεμβάσεως. Πρβ. Κ 445 καὶ Ρ 716.

30. Βλ. καὶ παραπάνω σ. 206 (μαζί μὲ τὴν σημ. 20) γιὰ τὴν χρησιμοποίηση τῆς ἐκφράσεως ἀπὸ τὸν Ἑκτόρα στὸν στ. Ο 720.

νά δημιουργεῖ σαφῆ καὶ ἀναμφισβήτητη εὐθύνη γιὰ τοὺς θεοὺς: ἔτσι στὸν στ. χ 413 διαβάζουμε ὅτι γιὰ τὴν καταστροφή τῶν μνηστήρων ὑπεύθυνη δὲν ἦταν μόνο ἡ μοῖρα θεῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ δικὰ τους σχέτλια ἔργα. Ἐξ ἄλλου στὸν στ. γ 269 ἡ ἔνωση τοῦ Αἰγίσθου καὶ τῆς Κλυταιμνήστρας θεωρεῖται θέλημα τῶν θεῶν: ἀλλ' ὅτε δὴ μιν μοῖρα θεῶν ἐπέδησε δαμῆναι καὶ ὅμως αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀπαλλαγὴ τῆς Κλυταιμνήστρας ἀπὸ τὴν εὐθύνη, ἀφοῦ τρεῖς στίχους παρακάτω (272) διαβάζουμε: τὴν δ' ἐθελῶν ἐθέλωσαν ἀνήγαγεν ὄνδε δόμονδε³¹. Τέλος ἡ κακὴ Διὸς αἶσα τοῦ στ. ι 52 δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴν «κακὴ τύχη», ποὺ ταλαιπωρεῖ τοὺς συντρόφους τοῦ Ὀδυσσέως³². Νομίζω ὅτι οἱ φράσεις μοῖρα θεῶν καὶ αἶσα θεῶν δείχνουν τὸν ἴδιο ρόλο τῶν θεῶν, ὅπως καὶ οἱ φράσεις ὑπὲρ μόρον καὶ ὑπὲρ αἶσαν, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν θετικὴ πλευρὰ: οἱ πράξεις τῶν θεῶν πρέπει νὰ εἶναι σύμφωνες μὲ τὴν μοῖρα³³.

Συμπεράσματα

Τὸ πρῶτο συμπέρασμα, στὸ ὁποῖο μπορούμε ἀβίαστα νὰ καταλήξουμε ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν διαφόρων περιπτώσεων, εἶναι ὅτι ἡ ἐπίρριψη τῆς εὐθύνης στοὺς θεοὺς ἀποτελεῖ στὰ ὁμηρικὰ ἔπη «κοινὸ τόπο» καὶ χρησιμοποιεῖται πολὺ εὐκόλως καὶ σὲ κάθε εὐκαιρία³⁴. Πέρα τοῦ ὅτι συνήθως χρησιμοποιοῦνται τυπικὲς ἐκφράσεις, νομίζω ὅτι τὴν ἐπίρριψη αὐτὴ ὡς θεματολογικὸ στοιχεῖο πρέπει νὰ τὴν θεωρήσουμε ὡς ἓνα αἰτιολογικὸ μοτίβο, ἀπομεινάρια παλαιῶν καταστάσεων στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, τὸ ὁποῖο ἀκόμη καὶ σήμερον δὲν ἔχει ἐξαλειφθῇ. Τὸ μοτίβο αὐτὸ ἐπὶ πλέον ἦταν χρήσιμο καὶ ἀπολύτως κατάλληλο γιὰ τὸν κόσμον τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν μὲ τὸν ἔντονον καὶ πολλὰς φορὲς ἀκραῖον ἀνθρωπομορφισμό τῶν θεῶν.

Εἶναι φανερό ἐπίσης ὅτι αὐτὲς οἱ αἰτιάσεις κατὰ τῶν θεῶν δὲν ἀπαλλάσσουν τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν εὐθύνη του, ἀλλὰ προσφέρουν μερικὲς φορὲς δικαιολογία ἀπέναντι τῶν ἄλλων· μὲ τὴν δικαιολογία αὐτὴ ἐπιτυγχάνονται διάφοροι σκοποὶ ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο, ποὺ χρησιμοποιοῦνται αὐτὲς οἱ ἐκφράσεις. Δὲν

31. Ἡ σύγκριση τῶν στίχων αὐτῶν τοῦ γ (ἔπου ἡ ἔνωση Αἰγίσθου καὶ Κλυταιμνήστρας γίνεται κατὰ μοῖραν) πρὸς τοὺς στίχους τοῦ α (ἔπου ἡ πράξις τοῦ Αἰγίσθου θεωρεῖται ὑπὲρ μόρον) δείχνει, νομίζω, ἄφ' ἑνὸς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ποιητῆ στὸ θέμα τῆς εὐθύνης, ἄφ' ἑτέρου τὴν συμβατικότητα τῶν φράσεων αὐτῶν, ἀφοῦ καὶ τίς δύο φορὲς ἡ εὐθύνη παραμένει.

32. Αὐτὴ ὥπως ἡ κακὴ Διὸς αἶσα δὲν ἐμποδίζει τὸν Ὀδυσσεά νὰ χαρακτηρίσει τοὺς συντρόφους του νηαίους (στ. 44) ἀπονέμοντάς τους τὸ μερίδιον τῆς εὐθύνης τους. Ἐξ ἄλλου ἡ φράσις δὲν σχετίζεται πάντοτε μὲ ἀπόδοση εὐθυνῶν στοὺς θεοὺς: βλ. I 608.

33. Βλ. σημ. 27.

34. Χρησιμοποιεῖται κι ὅταν ἀκόμη δὲν ὑπάρχει θέμα εὐθύνης, ὅπως στὸν στ. α 348, ἢ καὶ ἀπὸ τὰ ζῶα (I), ὅπως στοὺς στ. T 409-10.

είναι σωστό δηλαδή να εξετάζουμε τις εκφράσεις αυτές μόνες τους, αποκομμένες από τὰ συμφραζόμενά τους και έξω από τὸ νοηματικὸ πλαίσιο κάθε σκηνῆς. Ἀντιθέτως, κάθε φορά τὰ συμφραζόμενα καὶ τὸ νοηματικὸ περιβάλλον μπορούν νὰ δώσουν καὶ διαφορετικὴ χροιά στὶς εκφράσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Αὐτὸ συμβαίνει, ἐπειδὴ, ὅπως εἴπαμε, οἱ εκφράσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν ἐπιβίωση παλαιότερης ἀντιλήψεως, ἢ ὁποία θεωροῦσε ὅτι οἱ θεοὶ κατευθύνουν τὸν ἄνθρωπο σὲ κάθε πράξη του· στὰ ὁμηρικὰ ἔπη εἶναι φανερό ὅτι ἡ πίστη αὐτὴ ἔχει ὑποχωρήσει ἀρκετά. Καθὼς ὅμως οἱ εκφράσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν χάσει ἐντελῶς τὴν ἀρχέγονη σημασία τους, εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ τὸν ποιητὴ μὲ τρόπο, ποῦ νὰ ἐξυπηρετεῖ τὸν σκοπὸ του. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ἐνῶ γενικὰ τείνουν νὰ καταντήσουν «τρόπος τοῦ λέγειν» χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία, ὅμως διατηροῦν μιὰ νοηματικὴ εὐκαμψία, ποῦ ἐπιτρέπει τὴν προσαρμογὴ τους σὲ διάφορες καταστάσεις.

Ἐνα γενικὸ νόημα, ποῦ ὑπόκειται στὶς περισσότερες περιπτώσεις, εἶναι ὅτι ἔτσι ἐξηγεῖται μιὰ συμπεριφορά, ποῦ διαφορετικὰ θὰ ἦταν ἀνεξήγητη. Ἰδιαίτερος ἐμφανὲς εἶναι τὸ νόημα αὐτὸ στοὺς στ. Ζ 234, Ι 377, Η 359-60 = Μ 233-4, Σ 311. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ ἐπίρριψη τῆς εὐθύνης στὸν θεὸ εἶναι ἄμεση ἀντίδραση τοῦ ἀνθρώπου — ὄχι μόνο τοῦ ὁμηρικοῦ —, ὅταν βρεθῇ ἀντιμέτωπος μὲ καταστάσεις, τὶς ὁποῖες δὲν μπόρεσε νὰ ἐλέγξει ἢ οἱ ὁποῖες, ὅταν ἐξεταστοῦν μὲ ὀρθολογικὰ κριτήρια, ἀποδεικνύονται παράλογες. Ἀνταποκρίνονται δηλαδή οἱ εκφράσεις αὐτὲς στὴν αἰώνια ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐξηγήσει τὴν συμπεριφορά καὶ τὶς πράξεις του³⁵.

Ἀπὸ τὰ παραδείγματα, ποῦ ἐξετάσθηκαν, φάνηκε ὅτι σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἡ ἐπίρριψη τῆς εὐθύνης στοὺς θεοὺς μπορεῖ νὰ διαδραματίζει κατευθυντικὸ-συμφιλιωτικὸ ρόλο, ἐπειδὴ τοποθετεῖ τὰ πράγματα σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο δίνοντάς τους διαστάσεις ἐξωανθρώπινες³⁶, ἐνῶ παράλληλα συντελεῖ καὶ στὴν διατήρησιν τοῦ γοήτρου τοῦ ὑπευθύνου ἢ τοῦ θιγομένου³⁷.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀμοιβαιότητα θεϊκῶν καὶ ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε στὴν ἀρχή, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ὀρισμένα παραδείγματα, ποῦ ἐξετάσθηκαν. Παρατηροῦμε, δηλαδή, ἀρκετὲς φορές ταυτόχρονη παρουσίαση τῶν δύο πηγῶν δράσεως, τῆς ἀνθρώπινης καὶ τῆς θεϊκῆς, χωρὶς ἢ μίαν νὰ

35. Ἕλληνας ἀντιδραστές βλ. στὸν Ε. R. Dodds, *Οἱ Ἕλληνες καὶ τὸ παράλογο*, σ. 23 ἐξ. (ἑλλην. μετάφρ. Γ. Γιατρομανωλάκη, Ἀθῆναι 1978).

36. Βλ. τὶς περιπτώσεις Γ 164-5, 438-40, Τ 36-90, Τ 137, δ 259-62 καὶ λ 555 καὶ 558-9.

37. Βλ. σημ. 5 καθὼς καὶ τοὺς στ. Γ 438-40, Τ 86-90, 137 καὶ δ 259-62. Εἶναι φανερό ὅτι μερικὲς φορές ἐπιτυγχάνονται ταυτοχρόνως καὶ οἱ δύο αὐτοὶ σκοποί.

ἀποκλείει τὴν ἄλλη, ἐνῶ μερικὲς φορές ἀνθρώπινη ἐνέργεια καὶ θεϊκὴ βούληση θεωροῦνται ὡς ἐνιαῖο σύνολο³⁸.

Συμπεραίνομε λοιπὸν ὅτι σὲ περιπτώσεις ἀποδόσεως εὐθύνης ὑπάρχουν τρεῖς δυνατότητες: 1) οἱ θεοὶ νὰ θεωρηθοῦν πλήρως ὑπεύθυνοι καὶ οἱ ἄνθρωποι ἀνεύθυνοι (π.χ. Γ 164-5, Τ 86-90, λ 555, 558-9), 2) ἀντιστρόφως οἱ ἄνθρωποι πλήρως ὑπεύθυνοι καὶ οἱ θεοὶ ἀνεύθυνοι (π.χ. ἐκφράσεις τῆς Ἑλένης γιὰ τὴν ἐνοχὴ της, Γ 172-6, τὸ παράδειγμα τοῦ Αἰγίσθου) καὶ 3) θεοὶ καὶ ἄνθρωποι ἀπὸ κοινοῦ συνυπεύθυνοι (π.χ. ρ 118-9, ψ 222-3, Β 375-8 κ.ά.). Κάθε φορὰ ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς δυνατότητες ἀνάλογα μὲ τὰ πραγματικὰ περιστατικά, τὴν μυθολογικὴ παράδοση ἢ τὶς ποιητικὲς ἀνάγκες, ἀφοῦ οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ τρεῖς διαφορετικὲς ὁψεις τῆς ἰδίας πραγματικότητος. Κι αὐτὸ φαίνεται νὰ ἰσχύει ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἀπόδοση εὐθύνης, ἀλλὰ γενικὰ γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς θεϊκῆς καὶ ἀνθρώπινης δράσεως στὸ ἔπος.

38. Βλ. σημ. 4. Πρβ. τὴν ἀνάλυση τῶν στ. Ζ 344-58 (ιδίως τοὺς στ. 349 καὶ 356), Λ 313-9, Ο 718-25, καθὼς καὶ τοὺς στ. ρ 118-9 καὶ ψ 228-3. Βλ. καὶ σημ. 25. Ἡ ἀντίληψη περὶ ἀμοιβαιότητος θεϊκῶν καὶ ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν καὶ περὶ διπλῆς αἰτιολογήσεως τῶν πράξεων θεωρεῖται ἤδη μεταξὺ τῶν φιλολόγων ὡς ὁ ἐπικρατέστερος τρόπος ἐρμηνείας παρομοίων θεμάτων στὸν Ὅμηρο.

SUMMARY

Nic. P. Beza nt a k o s : *The Accusation against the Gods in the Homeric poetry*

In this paper we examine some cases, in which the responsibility for some deeds is attributed to the gods; the purpose of this examination is to inquire the role, which such accusations against the gods may play in the homeric poetry.

It is evident that the attribution of error to the gods is, as regards the motif and phraseology, a common place in the homeric poetry. It is not right to examine the various cases independently, i.e. out of the context and the meaning; on the contrary, the context may and each time a different nuance in such expressions.

A general remark supported by most of these cases, is that in this way it is explained a behaviour, which otherwise would be inexplicable (see Z 234, H 359-60 = M 233-4, I 375-7, Σ 311).

Also, it has been shown that in many cases the attribution of responsibility to the gods can play a soothing / conciliatory role (Γ 164-5, 438-40, T 86-90, 137, δ 259-62, λ 555 and 558-9) or it can preserve the offender's prestige (Γ 438-40, T 86-90, δ 259-62).

Another point is that in most cases gods and men are represented jointly responsible for a deed (ρ 118-9, ψ 222-3 etc.).